

PEREGRINÁCIÓ ÉS ERUDÍCIÓ
Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére

PEREGRINÁCIÓ ÉS ERUDÍCIÓ

TANULMÁNYOK
TONK SÁNDOR TISZTELETÉRE

BOGDÁNDI ZSOLT
és
LUPESCU MAKÓ MÁRIA
szerkesztésében

Kolozsvár, 2020

Támogatók:

© Szerzők, 2020
Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020

Felelős kiadó: Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke

Borítóterv: Könczey Elemér

A borítón agyszebeni szász deák, szász iskolarector, falusi kántor
vagy iskolamester és magyar kálvinista deák.

Trachten-Kabinett von Siebenbürgens (1729), egy 1692-es akvarell nyomán.
Román Akadémiai Könyvtár / www.europeana.eu. Ismeretlen szerző

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós

Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Peregrináció és erudíció : Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére /

Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária (ed.). - Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-
Egyesület, 2020

ISBN 978-606-739-144-2

I. Bogdándi, Zsolt (ed.)

II. Lupescu Makó, Mária (ed.)

Nemesek Désen (1541–1600)

Dés egyike volt azoknak a mezővárosoknak, amelyek már a 14. században is királyi tulajdonban voltak, illetve a királyi szabad városokkal egy időben széles körű kiváltságokat nyertek el az uralkodótól. Ezek a privilégiumok az adófizető lakosoknak önkormányzatot, szabad bíró- és papválasztást, szabad bíraskodást, gazdasági előnyöket és bizonyos földesúri jogokat biztosítottak ugyan, de helyzetük különbözött a királyi szabad városok polgáraitól. Dés felemelkedését elsősorban a sónak köszönhette, hiszen a magyar királyok egyik legfontosabb bevételi forrását a sóbányászat jelentette. Ugyanakkor a sószállításból és -kereskedelemből származó haszon jó megélhetést, illetve jövedelemforrást biztosított a helybélieknek.¹ A 15–16. század fordulóján a jelentősebb mezővárosok (például Torda, Gyulafehérvár) közé tartozott.² Az

- 1 A teljesség igénye nélkül Jakó Zsigmond: *Újabb adatok Dés város legrégebb kiváltságleveléinek kritikájához*. = Uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. Bp. 1997 (METEM Könyvek 18). 9–26; Bácskai Vera: *A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején*. = Uő: *Városok és polgárok Magyarországon*. I–II. Bp. 2007. I. 137–138; Draskóczy István: *Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez*. = *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Bp. 2005. 93; Szende Katalin: *Menyit ér a kiváltság? Városprivilegiumok kibocsátása és rendelkezéseik betartása I. Károly alatt*. = *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténelmi tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp. 2016 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). 307–308; Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Bp. 2002 (Fons könyvek 1). 71–84; Wolf Rudolf: *Adatok az erdélyi sóbányászok (sóvágók) fejedelemség korabeli helyzetéről*. Korunk. Harmadik folyam I(1990). 12. sz. 1631–1632; Kádár József et al.: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I–VI. Décs 1900–1903. III. 5–27. (a továbbiakban Kádár–Tagányi III.)
- 2 Rüszt-Fogarasi Enikő: *Dés mint Szolnok és Doboka vármegye központi helye*. = *Tanulmányok Erdély újkorai történelméről*. Magyar Andráss Emlékkönyv. Szerk. Pál Judit–Rüszt-Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca/Kolozsvár 2002. 179–185; Lakatos Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, oklevelek tükrében*. Doktori disszertáció (Kéz-

ezt követő politikai események azonban nem kedveztek a város fejlődésének. A túlzott terhek miatt népessége fokozatosan csökkent, a 15. század végéhez képest a 16. század derekára a lakosság száma a negyedére esett vissza.³

Bár a témára vonatkozó szakirodalom meglehetősen szegényes, a kutatás jelenlegi állása szerint annyi megállapítható, hogy az erdélyi mezővárosokban lakó nemesek helyzetének alapvető jellemzője a polgárokhoz képest az volt, hogy a megnevesített személye és telke kikerült a közös teherviselés kötelezettsége alól. Báthory István fejedelem rendelkezése alapján, melynek időpontja nem ismert, bizonyos mezővárosokban (Enyed, Torda, Dés) az ott lakó nemesek „adót, dézsmát, házak után szolgálatot semmit nem adnak, hanem per totum szabadok”.⁴ Ezek a bentlakó nemesek azonban kiváltságolt házukon kívül csak az általuk épített halastavakat és malmokat mondhatták a magukénak. A szántók, legelők, erdők a város közös tulajdonát képezték, s ezáltal a nemesek is csak a közösség által osztottból részesültek.⁵

Désen a 16. század közepéig valószínűleg kevés nemes élt,⁶ néhányan a sókamaránál tölthettek be tisztségeket, mások a kereskedelembe kapcsolódhattak be, kihasználva a dési vámkedvezményeket. Később számuk fokozatosan növekedett: sok nemes költözött be nyugat felől, a török fennhatóság alá került területekről érkezve, vonzották őket a település kiváltságai és a kedvező életfeltételek reménye.⁷ Feltehetően ezt a lakatlan telkek nagy száma is lehetővé tette, amelyet a lakosságnak a század közepén bekövetkezett drasztikus csökkenése okozott.

A század második felében keletkezett oklevelek alapján megállapítható, hogy az ott lakó nemesek többsége részesült a tanács által évente kiosztott dési közföldekből, a dési házához pedig használhatta a közös és a tiltott erdő-

irat). Bp. 2013. (a továbbiakban Lakatos: Adattár) 140–141. (doktori.btk.elte.hu/hist/lakatosbalintpeter/diss.pdf).

3 1495-ben Dés és a szomszédos Désakna lakossága 3000 körüli lehetett, az 1550-es években azonban csak 600 körüli. Draskóczy: Szempontok 91; Oborni Teréz: *i. m.* 82.

4 Báthory István rendelkezésének időpontját nem ismerjük, csak a kolozsvári polgároknak egy 1594-ben kelt panaszlevele utal rá: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*, I, II–III. Összegyűjt., szerk. Jakab Elek. Buda–Bp. 1870–1888. I. 170, LXXVI. sz.

5 KNLt, Dés város levéltára (Arhiva oraşului Dej – a továbbiakban Dés város lt.), 258; *Torda város tanácsülési jegyzőkönyve 1603–1678*. Bev. tan., jegyz. Wolf Rudolf. Kvár 1993 (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1). 16.

6 Erre utal egy helybeli polgár tanúvallomása is, aki azt állította, hogy 1563 körül csak két nemes élt Désen, akik a sókamaránál viseltek nagyobb tisztséget. Dés város lt., nr. 246.

7 Példaként említenénk Buda János nemest, aki az Arad vármegyei Nagyzeréndről (ma Nagyzerind, Románia) költözött Désre. Az alábbiakban bővebben fogunk szót ejteni róla.

ket, mentesítve volt az adófizetés és a jobbágyi szolgálat alól, ellenben kisebb kötelezettségei voltak (például éjjeli őrködés, a malom és gát javítása, kerítés, híd és út építése). Ők azonban nemesi kiváltságlevelükre hivatkozva, kivonták magukat még a kisebb kötelezettségek és a városi törvények alól is, kiváltva ezzel a polgárok elégedetlenségét. Meg kell jegyeznünk még, hogy ebből az időszakból több oklevél is bizonyítja, hogy létezett a nemeseknek egy kis csoportja, mely a polgárokkal együtt adózott. Nem volt mentesített házuk Désen, hanem polgári jogállású házban laktak, ezért a törvények értelmében ugyanolyan kötelezettségeik voltak, mint a polgároknak.⁸

A dési nemesek számának növekedése miatt az 1580–1590-es években állandóvá vált a konfliktus. A polgárok helyzete fokozatosan romlott, amelyhez az is hozzájárult, hogy nem tudták a vajda támogatását elnyerni. Az 1590-es évek elején három panaszlevélről is tudunk, melyekben a magisztrátus beszámolt a vajdának nyomorúságos állapotukról. A fejedelemhez 1593 körül írt levélben kimondottan a nemesekkel szembeni panaszait fogalmazták meg. Megtudjuk belőle, hogy az utóbbiak sok gondot okoztak nekik, mert továbbra is semmibe vették a mezőváros kiváltságait és törvényeit, melyeket a fejedelmek kegyei révén élveztek. Bár a mezőváros jövedelmeiből: a tilalmas és közös erdőkből, földekből és más javakból részesültek, sőt a dési kereskedelmi jogokat és vámengedményeket is kihasználták, mégis a közös terheket nem akarták viselni. Azok, akik megnemesítésük előtt kereskedők vagy kézművesmesterek voltak, azt követően sem folytattak nemesi életmódot, hanem továbbra is űzték a mesterségüket, a mezőváros gazdasági kiváltságait kihasználva. Ellenben a céhek belső szabályait nem akarták tiszteletben tartani.⁹

A mezővárosi polgárok helyzetének romlásához feltehetően az is hozzájárult, hogy Báthory István vajda 1573-ban Dést a sóbányával együtt – mely korábban soha nem volt földesúri tulajdonban – az ország egyik legbefolyásosabb tanácsurának, Hagymási Kristófnak adományozta.¹⁰ Valószínűleg az

8 A mentesített házban lakó dési nemeseknek joga volt az odamenekülő és gyilkossággal vádolt embert három napig védelmezni, azután a bíró vagy szolgabíró felszólítására ki kellett adniuk. A polgári házban lakó, vagyis adózó nemes azonban csak egy napig fogadhatta be a vádlottat. DÉS VÁROS LT., nr. 246.

9 Szász Anikó: *Dés városvezetése 1541–1600 között*. Erdélyi Múzeum LXXX(2018). 1. sz. (a továbbiakban Szász: *Dés városvezetése*) 65; Uő: *Gesellschaftliche Konflikte im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts. Das Beispiel des Marktfleckens Desch (1541–1600)*. Ungarn-Jahrbuch XXXIV(2019). 25–37.

10 EOE II. 438; Kádár–Tagányi III. 23. KNLt, Mike Sándor gyűjt. (Colecția personală Mike Sándor), 24.

adományt követő években az önkormányzat veszített jogaiból és függetlenségéből, és ebből kifolyólag a polgárok már nem tudták megfélemezni a nemesek beköltözését és a gazdagabb polgárok megnemesítését.

Berekszői Hagymási Kristóf politikai pályáját és rokoni kapcsolatrendszerét Horn Ildikó elemezte részletesen. A Zala vármegyéből érkező nemes kitűnő katonai tehetséggel és jó diplomáciai érzékkel rendelkezett. Megbízható politikusként, hűséges tanácsosként tevékenykedett Izabella királyné, János Zsigmond és a Báthoryak uralkodása idején is. Pályája a huszti kapitányságból az országos főkapitánysáig emelkedett. Nagyon leleményesnek bizonyult a birtokszerzésben és a házasságai megtervezésében is: előbb Petrovics Péter unokahúgát, majd Balassa Menyhárt lányát, Enyingi Török János özvegyét vette feleségül (1563-ban). E házasság révén az ő irányítása alá került Hunyad vármegye, ugyanis ő lett a kiskorú Török Bálint gyámja, akire apja halála után a vármegye örökös főispáni címe szállott. Annak ellenére, hogy Szentháromságtagadó volt, és buzgón támogatta felekezetét (még Désen is), a katolikus Báthory Istvánnal is kiváló kapcsolatban állott. Hagymásit 1570-ben Középszolnok vármegye főispánjának nevezték ki,¹¹ majd számos kisebb jószágot kapott a megyében. Elnyerte Huszt egyharmadát, a kővári, görgényi, marosvécsi és tasnádi uradalmat,¹² 1573-ban Dés mezővárost, Désaknát és az ottani sóbányákat. 1575-ben, a Bekes-féle lázadás idején is Báthory István oldalán maradt. Utolsó házasságát a fejedelem unokahúgával kötötte, mellyel véglegesen megszilárdult kapcsolata a Báthory családdal. Ekkor az ország első tanácsura lett, és újra megkapta az országos főkapitányi tisztséget és Várad parancsnokságát.¹³

A szegényes forrásadottságok miatt igen keveset tudunk a Hagymási család és Dés kapcsolatáról. A mezőváros adományozásának időpontját is csupán egy jelentésből ismerjük (1573). A birtokbavétel részletei és a birtoklás időtartama tekintetében is szórványosak az adataink. Hagymási Kristóf 1577 tavaszán hunyt el, javait és az örökös ispáni címet első feleségétől született fia, Miklós örökölte. Ezt több adat is bizonyítja. Miklós Középszolnok vármegye örökös ispánjaként szerepel egy 1577. október 20-án kelt oklevélben.¹⁴

11 ErdKirKv I/1. 370. sz.

12 ErdKirKv I/1. 369, 372. sz.

13 Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat) Bp. 2013. 83–84, 103–106, 139, 208, 346. (real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf)

14 ErdKirKv I/3. 97, 98. sz.

Később Dész, Görgény és Kővár uraként említik.¹⁵ Két oklevél visz közelebb a megoldáshoz Dész jogállását illetően: az egyikből megtudjuk, hogy Hagymási Miklós, aki 1577-ben még életben volt, Báthory Kristóf halála előtt (1581. május) hunyt el,¹⁶ egy 1583-ban kelt oklevélből pedig arról a fontos tényről értesülünk, hogy utód nélkül halt meg, és javai a kincstárra szálltak.¹⁷ Mindezek alapján megállapítható, hogy Dész mezőváros minden kétséget kizáróan legkésőbb 1581 májusában, azaz Báthory Kristóf vajda halála előtt visszaszállt a kincstárra.

Egy másik oklevél alapján úgy gondoljuk, hogy Hagymási Miklós halála és a háramlás valószínűleg ennél korábban, pontosabban 1578. november 29. előtt történt meg. Hagymási Kristóf 1575. november 19-én egy oklevelet állított ki marosvécsi várában. Eszerint egy saját pénzén vásárolt, Dész főutcáján álló, kőből épült nemesi udvarházat – a hozzátartozó szőlővel és szántófölddel együtt – örökre familiárisának, Nagyzeréndi Buda János nemesnek adományozott.¹⁸ A szöveg világosan jelzi, hogy Hagymási Dész birtokosa volt, és a lakosok az ő jobbágysai voltak (*in oppido nostro Des/civium et subditorum nostrorum Desiensium*). Fontos dologról értesülünk a szöveg második felében: a szőlő és a szántóföld tulajdonosai korábban néhai Csakor Ferenc fiai: György és Mihály nemesek voltak, de Bekes Gáspár pártjához való csatlakozásuk miatt a kolozsvári országgyűlés őket hűtlenség vádjával jószágvesztésre ítélte. Ezért a szőlő és a szántóföld Hagymásira szállott (*in nos nostramque collationem... legitime devolutae*). 1576 szeptemberében a vajda megerősítette az adományt, majd Buda Jánost ellentmondás nélkül beiktatták az ingatlanok birtokába.¹⁹ 1578. november 29-én azonban Báthory Kristóf vajda újra elrendelte az iktatást, melyet decemberben újra végrehajtottak.²⁰ Az iktatás megismétlése arra utal, hogy időközben a korábbi érvénytelenné vált. 1577 tavaszán elhunyt Hagymási Kristóf, de ez önmagában nem lehetett az oka. A magyarázat a két oklevélszövegben található eltérésekben rejlik: a második iktatás szövegében az olvasható, hogy a Csakor család hűtlensége után javaik a kincstárra szálltak, nem a Hagymási családra. Emellett a későbbi oklevélben Dészről mint vajdai mezővárosról beszélnek (*in oppido nostro*), továbbá nincs utalás arra, hogy a

15 Dész város lt., nr. 222; ErdKírkv I/3. 97, 605. sz.; ErdKápJkv VIII. 1. 283. sz.

16 ErdKápJkv VIII. 1. 283. sz.

17 ErdKírkv I/3. 298. sz.

18 Feltehetően az Arad megyei Nagyzeréndről származott. Dész város lt., nr. 186.

19 Uo. nr. 190–191, 194. Az iktatási jelentésben a lakosok Hagymási jobbágysai: „*subditis spectabilis et magnifici Cristophori Hagymasy*”.

20 Dész város lt., nr. 198–199, 203.

lakosok a Hagymásiak jobbágyai (*subditis*) lettek volna, Buda János pedig az előbbieket familiárisa. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy már 1578. november 29. előtt a család kihalt, és Dész kincstári tulajdonba került.

Egy 1588-ban kelt tanúvallatási jelentésben is szerepel a mezőváros birtokekosaként Hagymási Kristóf, illetve Miklós, továbbá több dési nemes neve. Az irat Almási Mészáros Tamás polgár Dész főterén álló kőházáról szól, aki 1508–1516 között sorozatosan újraválasztott bíró volt.²¹ Halála után fiai a házat szegénységük miatt elzálogosították egy Zaloki nevű nemesnek, aki később Balassi Menyhárthoz csatlakozott. Hütlenségéért János Zsigmond („királfia”) a házat Radák Lászlónak adományozta, aki 1575-ig bírta, de ő is felségárulást követett el („elpártolt”). Ezért Hagymási Kristóf visszaadta a házat Zalokinak, majd az utóbbi magszakadása okán Hagymási Miklós a család familiárisának, Kénesi Jánosnak adományozta. Végül az utóbbi eladta Patai Máté fejedelmi ítélszékí íródeáknak.²² A magyar nyelvű szövegből világosan kiderül, hogy a ház – mely korábban János Zsigmondra, vagyis a fiskusra szállott – két alkalommal nem oda, hanem a családra háramlott, egyszer hütlenség miatt 1575-ben, egyszer magszakadás miatt feltehetően 1577–1578 között.

A fentiekben több nemesről is szó esett, kettejük Hagymási Kristóf familiárisaként költözött Dészre. *Nagyzeréndi Budai János* 1575-ben érkezett a mezővárosba, és urának halála után is ott maradt. Már említettem, hogy Hagymási-tól házat is kapott a főterén, melyhez szőlő, rét és szántó is tartozott. Ezek mellett nagyon sok ingatlant vásárolt magának viszonylag rövid időn belül, 1575–1587 között, Désen majorságot, réteket, a szomszédos falvak határában pedig szántóföldeket, melyekről egy pontos jegyzéket is készített.²³ 1591-ben

21 Dész város lt., nr. 86, 88, 93, 104, 115. 1520-ban is esküdt polgár volt (Dész város lt., nr. 111). 1528-ban újra bíró lett. (Dész város lt., nr. 118). Lásd még Kádár–Tagányi III. 205; Lakatos: Adattár 60. (Dész mezővárosnál, 23–27, 29. sz.); Szász: Dész városvezetése 59.

22 1588. november 18. Dész város lt., nr. 222. Közli Szabó T. Attila: *Adatok Temesvári János deák oklevelezéséhez*. Magyar Nyelv LVII(1961). 101–102.

23 Buda János nemes jegyzéke a dési és környékbeli ingatlanjairól: Hagymási Kristóf vásárolt Máté deáknétól egy örökséget, és Buda Jánosnak „ajándékozta”, emellett adott neki még szőlőt, rétet, szántót a „hütlenek jószágából”. Ezenkívül Buda János saját pénzén vett egy kis házat kerttel a paptól. Majorházat vett Chyrostól, az Alsó-Bélahegyen szántóföldet Felföldi Miklóstól, Máté deáknétól vett aknai földet örökre, később még kettőt, mellette egy rétet. Harmat Boldizsártól zálogból kiváltott egy rétet a Nagy Réten, majd örökre megvette, kifizette. A somkúti határban kiváltott egy szántóföldet és rétet, a Felső-Bélahegyen két földet vásárolt. Kozárvári Máté bírótól vett a Cichegy alatt, a patak mellett egy földet örökre. A majorház mellett vett egy répáskertet, zálogba vett egy rétet a Sós-patak mellett. Ambrus deáknétól vett egy tövises rétet, Szilvási Balázstól kiváltott egy zá-

vajdai familiárisként említik.²⁴ Hagymási Kristóf másik bizalmas embere Kénesi János, Belső-Szolnok vármegyei birtokos nemes volt,²⁵ aki később, 1589-ben az ifjabb Báthory István familiárisa lett.²⁶

A fentiekben szóltunk *Radák Lászlóról* is, akinek kőházát később Kénesi kapta meg. Radák ezt János Zsigmondtól nyerte el, miután hűtlenség miatt a kincstárra szállott. Ennek 1563. július 31. előtt kellett történnie, mivel ekkor végrendelkezett Polus László lelkész a Radákéval szomszédos saját házáról.²⁷ 1570-ben Radák Lászlónak szülője is volt Désen.²⁸ Katonai pályája az 1560-as években gyorsan ívelt felfelé, 1569 végén már a váradi vár kapitánya és Bihar vármegye főispánja volt. Bekes Gáspár törekvéseit segítette, 1575-ben pedig annak hadait vezette. Miután 1575 augusztusában a kolozsvári országgyűlés őt is jószágvesztésre ítélte,²⁹ birtokait 1576-ban Báthory István Radnóti Kendi Ferenc tanácsúrnak adományozta.³⁰ Az utóbbi adománylevele nem szól Radák dési házáról, hiszen az Hagymási Kristófra szállott vissza.³¹

A Hagymási Kristóf által 1575-ben kiadott oklevélben szó esett *Csakor Ferenc* fiáról is. 1557-ben Izabella királyné Csakor Ferenc nemesnek adományozta az egyik (megnevezés nélküli) dési oltárigazgatóságához tartozó házat. Az iktatás nem nyerte el a polgárok tetszését, ugyanis néhány nappal később a királyné utasítást adott, hogy adják ki ellenkezés nélkül a Csakornak adott telek járulékait.³² Az adomány azért is érdekes, mivel a ház a templom közelében (*prope templum parochiale*), tehát a főtéren állott, a lelkész (Bálint presbiter és concionator) háza és Kalmár Tamás háza szomszédságában. Nevéből ítélve az utóbbi kereskedő volt, de pár évvel később a magisztrátus tagjaként,

logos rétet a Barátok szigetén, majd megvásárolta. Vett egy désaknai földet a tó felett. Egy másik földet Gyenge Demetertől és feleségétől, Herceg Katalintól vett az őri határban, a Szamos-parton, azelőtt Csákiaké volt. Kalmár János deáktól vett földet az aknai határon, a Sós-patakon, az országút mellett Beke felé. Dés város lt., nr. 185.

24 ErdKírkv I/3. 1563. sz.

25 ErdKápjkv VIII. 1. 283, 317. sz.

26 ErdKírkv I/3. 1045. sz.

27 A Dési Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (Kolozsvár) (a továbbiakban Dési egyh. lt.) C1, 21 (másolat).

28 Dés város lt., nr. 178.

29 KmFjkv 69. sz.

30 ErdKírkv I/3. 83, 89, 93. sz.

31 1580-ban Désen lakott Radák András özvegye, valószínűleg rokona lehetett Lászlónak. Dés város lt., nr. 207. Vö. ErdKírkv I/3. 1888–1889. sz.

32 Dés város lt., nr. 165–166.

majd bíróként is szerepel a forrásokban.³³ Csakor Ferenc két fia: György és Mihály 1575-ben Bekes Gáspár oldalára állt, ezért az országgyűlés Radák Lászlóval együtt őket is jószágvesztésre ítélte. Korábban már említettük, hogy dési szőlőjük és szántóföldjük Hagymási Kristófra szállott, és így az utóbbi ezeket még 1575-ben familiárisának adományozta. Később kegyelmet nyertek a fejedelemtől, Csakor György pedig kancelláriai jegyzőként (1578),³⁴ majd titkárként tevékenykedett (1583–1585, 1591).³⁵

A beköltözött nemesek mellett néhány helybeli polgárnak is sikerült nemeslevelet és adó alóli mentesítést elnyerni a fejedelemtől, ami ellen a polgárok hevesen tiltakoztak. Izabella királyné 1548-ban megneemesítette *Dési Mátyus Mihályt*, dési házát pedig tartozékaival együtt mentesítette minden adó és szolgálat alól.³⁶ Az oklevélszöveg az adományt nem indokolja, szűkszavúan csak annyit jelez, hogy Mátyus ezt az I. János királynak, majd a királynénak teljesített szolgálataival érdemelte ki. A dési magisztrátus tiltakozása ellenére Izabella királyné a mentesítést újra megadta,³⁷ de a polgárok kérésének is engedve, 1549-ben elrendelte, hogy Dés minden lakosa, a közjövedelmeket élvező nemesek is a polgárokkal együtt kivétel nélkül kötelesek alávetni magukat a város törvényeinek és az előljárók akaratának.³⁸ 1570-ben János Zsigmond néhai Mátyus Mihály Malom utcai házát özvegye és négy gyermeke részére újra megneemesítette.³⁹ Anna nevű lánya egy Nagylaki Márton deák nevű dési nemeshez⁴⁰ ment férjhez, megörökölték Mátyus Mihálynak a Malom utcában levő házát, melynek szomszédságában Szilágyi Mihály sókamarás és családja nemesi udvarháza állott.⁴¹

A Dés város levéltárában őrzött és 1541–1600 között keletkezett iratokban szereplő személyneveket megvizsgálva úgy tűnik, hogy legalább 30 személy esetében használták a tanultságot egyértelműen jelző litteratus/deák megjelölést. Egyesek közrendűek, mások nemesek voltak, sokan kereskedők vagy a

33 Szász: Dés városvezetése 57–58.

34 MNL OL, GyfKáptLt, F 3, Centuriae, XX 2.

35 ErdKápjkv VIII. 1. 654, 876. sz.; BrNLt, Brassó város levéltára, Kiváltságlevelek (Arhiva oraşului Braşov, Acte privilegiale), nr. 568; MNL OL, GyfKáptLt, F 3, Centuriae, K 78. Az adatokra Fejér Tamás hívta fel a figyelmemet, nagyon köszönöm.

36 Dés város lt., nr. 135.

37 MNL OL, GyfKáptLt, F 17, Cista comitatum, Comitatus Szolnok Interiori, M 16.

38 Dés város lt., nr. 136.

39 ErdKirKv I/1. 15, 196, 325. sz.; Kádár–Tagányi III. 49–50.

40 1598: Dés város lt., nr. 260.

41 ErdKirKv I/3. 1837. sz.

sókamara, vármegye alkalmazottjai lehettek. A nemes litteratusok többségéről nevükön kívül semmit nem árulnak el az iratok, csupán néhány nemesi családról tudunk meg többet. A következő példák igazolják, hogy a dési nemesek egy része hivatalviseléssel igyekezett magasabb társadalmi szintre emelkedni.

Serjéni Miklós több évben (1520, 1527–1529, 1532) is bíró volt Désen.⁴² 1528-ban dési nemesként intézkedik a város nevében,⁴³ de ugyanabban az évben bíróként is szerepel. 1532-ben dési alkamarás is volt.⁴⁴ Azonos nevű fia a század második felében, 1559-ben és 1560-ban esküdt polgár, 1570-ben pedig bíró volt.⁴⁵ 1556-ban és 1566-ban nemesként,⁴⁶ majd 1563-ban, 1569-ben és 1571-ben Belső-Szolnok vármegye nótáriusaként szerepel a forrásokban.⁴⁷ 1585-ben a vajda újra megneemesíti az özvegyét, illetve Miklós és János nevű fiait.⁴⁸ Miklós nevű fiát 1587–1598 között többször említik a Désen lakó nemesek között, éppen azokban az években, amikor kiéleződött a polgárok és nemesek közötti ellentét, gyakori pereskedést eredményezve a táblán a két rend között.⁴⁹ 1602-ben azonban kihalt a család, udvarházukat pedig Gerő István nagyobb kancelláriai jegyzőnek adományozta a fejedelem.⁵⁰ A Serjéni család példája azt mutatja, hogy a dési városvezetői tisztség mellett a sókamarai és vármegyei hivatalt is lehetett egyidejűleg viselni, továbbá azt is, hogy nemest is választhattak bíróvá, amennyiben megnyerte a lakosság bizalmát.

Miután Izabella királyné 1557-ben az egyik oltárigazgatóság házát Csakor Ferencnek, majd 1558-ban a Szűz Mária elnevezésűt az ispotálynak adomá-

42 1513: Dész város lt., nr. 93; 1520: Dész város lt., nr. 111; 1527–1529: Albert Berger: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. I–III. Aus dem Nachlass hgg. Ernst Wagner–Ioan Dordea–Ioan Drăgan–Konrad G. Gündisch. Köln–Weimar–Wien 1986–1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 11/I–III). (a továbbiakban Berger I–II., Berger III.) I–II (1203–1570). 997, 1081, 1118. sz.; 1532: Kádár–Tagányi III. 205. Lásd még Lakatos: Adattár 60. (Dész mezővárosnál 25, 27. sz.)

43 „... ob complacentiam et petitionem egregii domini Nicolai Serieny de Dees compatriis nostri ac circumspecti Thomae Mezaros iudicis eiusdem civitatis Des...”. Dész város lt., nr. 118.

44 Draskóczy István: *Erdély sötérmelése az 1530-as években*. = *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora-újkor Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter. Miskolc 2004 (Studia Miskolcinsia 5). 51–52, 65.

45 Dész város lt., nr. 171, 178; Kádár–Tagányi III. 206.

46 Kádár–Tagányi III. 49; ErdKirKv I/3. 57. sz.

47 Berger I–II. 2855, 3351. sz.; Berger III. 3634. sz.

48 ErdKirKv I/3. 635. sz. Ugyanekkor újra mentesíti a dési kőházukat, annak tartozékait és szőlőiket az adó, tized és paraszti szolgálat alól.

49 Dész város lt., nr. 225, 228, 230, 232, 246, 255.

50 ErdKirKv I/3. 1863. sz.

nyozta,⁵¹ a Mária Magdolna-rectoratus háza 1560-ban váradi *Keresztúri Kristóf deák* kezére jutott. Ő az 1560-as években Báthory István tanácsúr familiárisa, 1571–1574 között pedig dési sókamarás volt. Később tanácsúr, Kolozs vármegye ispánja, kővári kapitány (1589, 1595–1599) és Mária Krisztierna udvarmestere (1596–1598) lett.⁵² A Dés főterén álló Mária Magdolna-oltárigazgatóság házát János Zsigmondtól kapta.⁵³ Az adomány nem függött össze sókamarási tisztségével, mivel ezt 1571-ig nem ő töltötte be. 1570-ben Keresztúri ezt a 400 forintot érő kőházat eladta a mezőváros közösségének a hozzátartozó szőlővel és földekkel együtt, de nem saját akaratából, hanem, amint a szövegből megtudjuk, Csáki Mihály kancellár kérésére és a békesség megőrzéséért (*publica tranquillitati colonorum*).⁵⁴ Úgy látszik, nem volt felhőtlen a kapcsolata a polgárokkal sem ekkor, sem pedig egy évvel később, amikor már ő volt a dési sókamarás. Egy tanúvallatás során ugyanis kiderült, hogy 1571-ben veszekedés, majd verekedés támadt a mezővárosi tanács egyik tagja és Keresztúri, illetve emberei között, akik szintén dési nemesek voltak (egyikük Szilágyi Mihály, akiről az alábbiakban még szó lesz). Okát nem ismerjük, annyit tudunk csak, hogy a viszály egy helyi ügy kapcsán robbant ki. A felek karddal támadtak egymásra, Szilágyi megsebesítette a polgárt, aki később pert indított támadói ellen.⁵⁵

Keresztúri Kristóf egyik bizalmas embere volt az említett *Szilágyi Mihály*, aki 1560-tól dési polgárként szerepel a forrásokban. 1569–1571 között sókamarásként tevékenykedett Tordán. E tisztség viselésével függhet össze, hogy János Zsigmond 1569-ben megnevesítette, és dési javait minden adó és szolgálat alól mentesítette.⁵⁶ 1571-től Keresztúri mellett tevékenykedett, feltehetően a tordai kamarában nyert tapasztalatait kamatoztatta a dési kamarában. A Malom utcában volt a kőháza, Mátyus Mihályé szomszédságában, több helyen voltak szőlői és szántóföldjei.⁵⁷ 1586-ban kénytelen volt dési javait 500 forint kölcsön fejében lekötni, mivelhogy megölt egy dési polgárt. Ekkor az említett javai mellett egy faháza, kertjei, majorságai is voltak. Ugyanazon a

51 Dési egyh. lt. C1, 8 (másolat); Kádár–Tagányi III. 115.

52 ErdKirKv I/3. 1112, 1113. sz.; Berger III. 3782, 3794, 3926. sz.; Trócsányi: Központi kormányzat 30, 392; Horn Ildikó: *i. m.* 121.

53 Dési egyh. lt. C1, 7 (másolat); Kádár–Tagányi III. 115.

54 1570. november 14. Dés város lt., nr. 178.

55 A polgár pert indított támadói ellen: az esetről az 1572-ben készült tanúvallatásból értesülünk. Dés város lt., nr. 182, 284.

56 1569: ErdKirKv I/1. 196. sz.; 1571: Dés város lt., nr. 179.

57 ErdKirKv I/1. 33, 196. sz.; Dés város lt., nr. 178–179, 182; Kádár–Tagányi III. 49.

napon halála esetére gyámot is kinevezett feleségétől, Szegedi Sárától született egyetlen gyermeke, a kiskorú Márta és az őt megillető örökség védelmére.⁵⁸ Szilágyi Márta Patai Lőrinc dési nemes felesége lett, utódok nélkül halt meg 1602-ben, apjától örökölt házat Báthory Zsigmond férjének és Gerő István nagyobb kancelláriai jegyzőnek adományozta.⁵⁹

Mint láthattuk, Szilágyi Mihály sókamarást rokoni kapcsolat fűzte a *Patai család*hoz, melynek egyik tagja ítélőszéki íródeák, másik pedig dési bíró volt. Patai Lőrincnek és feleségének, Gerő Zsófiának két fia közül Máté fejedelmi ítélőszéki jegyző (1586–1592),⁶⁰ majd vármegyei jegyző (1598)⁶¹ volt az idősebb. A fiatalabb, Lőrinc dési esküdt polgár (1589, 1590), majd bíró (1594, 1597) volt.⁶² Apjuk polgárként hunyt el, ők viszont mindketten nemességet szereztek. Ifjabb Lőrinc Szilágyi Mihály sókamarás leányát, Mártát vette feleségül. Egy leánytestvérük is volt, akit szintén egy tanult nemeshez, Szentmihályfalvai János deákhhoz adtak feleségül. A Patai család jómódú volt, ez derül ki Gerő Zsófiának 1589-ben kelt végrendeletéből. Zsófia ugyanis rendezni akarta a családi vagyont, miután a saját és néhai férje szerzeményeiből Désen mindenik gyermekének lakóházat szerzett. Legidősebb fia, Máté ítélőszéki íródeák részére Kénesi Jánostól egy kőházat vásárolt Dész piacterén, a mezővárosi paplak (*domus pastoralis*) szomszédságában. Mint már említettük, ez korábban Mészáros Tamás, Radák László, majd Kénesi háza volt. Vejenek is szerzett házat a Szekeres utcában. Ezekon kívül a családnak több öröksége, szőlője, szántóföldje és kaszálója volt Dész határában.⁶³

Gerő Zsófia közeli rokona lehetett *Gerő István* nagyobb kancelláriai jegyzőnek (1597–1602), mert az utóbbi és Patai Lőrinc közösen nyerték el a fejedelemtől a magvaszakadt Szilágyi Mihály nemesi udvarházát 1602-ben. Gerő Istvánnak és testvérének, Jánosnak egyébként egy másik háza is volt Désen, melyet 1597-ben a fejedelem mentesített az adózás alól. Feltehetően korábban helybeli polgárok voltak. Ezenkívül 1602-ben a fejedelem Gerő Istvánnak adományozta a magvaszakadt Serjéni Miklós főutcán levő nemesi udvarházát az ahhoz tartozó allodiális házzal együtt.⁶⁴

58 KmFJkv 561–562. sz.

59 ErdKirKv I/3. 1837. sz.

60 Dész város lt., nr. 236; ErdKirKv I/3. 708, 714–715. sz.; KmFJkv 707, 746. sz.

61 Dész város lt., nr. 260.

62 Dész város lt., nr. 229, 243, 251, 305; KmFJkv 746. sz.

63 KmFJkv 707, 746. sz.

64 Dész város lt., nr. 252; ErdKirKv I/3. 1837, 1863. sz.

A hivatal viselő és Désen lakó nemesek sorába tartozik *Dési másként Moldvai István deák* és *Köblösi Teke Ferenc* is. Dési István 1561–1570 között secretariusként tevékenykedett Alexandru és Bogdan Lăpuşneanu moldvai vajdák szucsávi kancelláriáján. Ezt követően Désen telepedett le, és 1591-ben bekövetkezett haláláig nagyobb tisztséget nem töltött be. Nemesi udvarháza előkelő helyen, Dés piacterén, Buda János vajdai familiáris háza mellett állt.⁶⁵ Teke Ferenc több éven keresztül ítélőszéki ülnök (1575–1584),⁶⁶ dési sókamarás (1584–1593), majd Belső-Szolnok vármegye főispánja volt (1593-ban).⁶⁷ Báthory Zsigmond 1591-ben neki adományozta az utódok nélkül meghalt Dési Moldvai István deáknak előbb említett nemesi udvarházát.⁶⁸

Az előbbieken bemutatott adatok alapján megállapítható, hogy a 16. század második felében a dési polgárok közül egyre többen kaptak nemeslevelet, továbbá nőtt a máshonnan beköltözött nemesek száma is. Sokan a főtéren kaptak vagy vásároltak házat, például Csakor Ferenc, Keresztúri Kristóf, Buda János, Patai Máté, Teke Ferenc, Polyák János és Dési István deák. A nemesek más szempontból is osztályozhatók. Az egyik csoportba tartoznak azok, akik a polgárok sorából emelkedtek ki, és tanultságuknak köszönhetően töltöttek be fontosabb tisztségeket, illetve szereztek nemesi címet. Ezek közé sorolható a Serjéni család, Patai Máté és Gerő István kancelláriai jegyzők, valamint Szilágyi Mihály sókamarás. A másik csoportot azok alkotják, akik a fejedelem vagy más földesúr familiárisaiként igyekeztek magasabb társadalmi szintre feljutni, például Mátyus Mihály, Csakor Ferenc, Buda János, Keresztúri Kristóf, Radák László és Kénesi János.

65 Jakó Klára: *Magyar secretariusok Moldva fejedelmi kancelláriájában. Adatok a XVI. századi román archontológiához*. = *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit–Sipos Gábor. Kvár 2004. 182–185; ErdKirKv I/3. 1463. sz.

66 Bogdándi Zsolt: *A fejedelmi tábla 16. századi ülnökei* (megjelenés előtt).

67 Dés város lt., nr. 224, 237; KmFJkv 445, 457, 531, 567, 695, 754, 755, 793. sz.; ErdKirKv I/3. 820, 829. sz.

68 ErdKirKv I/3. 1463, 1563. sz.

Tartalom

Elöljáróban	7
<i>Tonk Sándor emlékezete</i>	
Curriculum vitae	11
Tonk Sándor műveinek jegyzéke.....	15
Testamentum.....	25
BUZOGÁNY DEZSŐ	
Tonk Sándor, az ember és a barát.....	29
ZALATNAY ISTVÁN	
A belülről irányított ember és közösség jövője.....	35
<i>Tanulmányok</i>	
BALÁZS MIHÁLY	
Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle.....	45
BOGDÁNDI ZSOLT	
A fejedelmi tábla 16. századi, egyetemet járt ülnökeiről.....	59
DÁNÉ VERONKA	
Familiárisból patrónus. Ghillányi Gergely (1605 k.–1674) pályafutása	71
DEÉ NAGY ANIKÓ	
„Mostani gondoskodásomnak egy nevezetes Tárgya lévén Marus- Vásárhelyen a Bibliothekámnak elkészítése.”	85
DRASKÓCZY ISTVÁN	
Tonk Sándor nyomában: erdélyiek középkori peregrinációja.....	95
FEJÉR TAMÁS	
16. századi erdélyi királyikönyv-töredékek és elveszett királyi könyvek	113
FONT ZSUZSA	
Johann Wilhelm Petersen ismertsége és recepciója Erdélyben	137
GÁLFI EMÓKE	
A gyulafehérvári uradalom peregrinusai, különös tekintettel Koppányi Orbán enyedi esperesre.....	157
JAKÓ KLÁRA	
Vitéz László havasalföldi vajdai secretarius erdélyi családjáról, avagy adatok az <i>Özvegy és leánya</i> történeti háttéréhez.....	167
KESERŰ GIZELLA	
Agh István peregrinációja (1734–1737)	201
KOVÁCS ANDRÁS	
Erdélyi mecénások a 16. századi Európában	215

LUPESCU MAKÓ MÁRIA

„Mindenemet hagyom... hog tanýtassag es az Eskolat el ne hagyassak vele”.
Az utódok taníttatásáról a kora újkori erdélyi végrendeletek tükrében 251

LUPESCU RADU

A kolozsvári protestáns iskola alapításának körülményei a 16. század
közepén..... 281

MONOK ISTVÁN

Magyarországi utazók leírásai az európai könyvtárakról
a 16–17. században..... 307

ROBERT OFFNER

Erdélyi orvostanhallgatók Európa egyetemein (1401–1850).
Helyszínek, személyek és hiányosságok a forrásokban 325

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

Reformátorok művei a Marosvásárhelyi Református Kollégium
könyvtárában..... 359

SIMON ZSOLT

A késő középkori erdélyi városok oktatásra fordított költségei..... 379

SIPOS GÁBOR

Árva Bethlen Kata esete a cenzúrával..... 401

SZABADI ISTVÁN

„Scrinium Ecclesiae Generalis”. A partiumi reformátusok kora újkori
levéltára 407

SZABÓ ANDRÁS

A kora újkori magyar és erdélyi peregrináció kutatásának lehetőségei
és korlátai..... 415

SZÁSZ ANIKÓ

Nemesek Désen (1541–1600)..... 423

SZŐCS PÉTER LEVENTE

A kegyelet és a kegyesség emlékei a nagybányai Szent István-templom
körüli temető kora újkori sírjaiban..... 435

SZŐGI LÁSZLÓ

A magyarországi és erdélyi peregrinációkutatás eredményei az elmúlt
másfél évtizedben..... 453

VEKOV KÁROLY

A száz év, és ami utána következik. Az erdélyi magyar történetírás
száz éve 465

VERÓK ÁTTILA

A 17–18. századi erdélyi peregrináció emlékei a hallei Franckesche
Stiftungen történeti gyűjteményeiben 477

W. KOVÁCS ANDRÁS

Az erdélyi megyék részvétele a királyi adó behajtásában a 16. század
elejéig..... 487

Rövidítések jegyzéke 517